

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij
De Erven F. Bohn, 1900-1940**
Claeyssens, S.A.A.

Citation

Claeyssens, S. A. A. (2014, October 7). '*De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben*'. *Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29087> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Claeysens, Steven Achiël Adriana

Title: 'De menschen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940

Issue Date: 2014-10-07

I

De uitgevers en hun fonds

Het jaar 1899 is een bewogen jaar voor Jan Cornelis (1870–1961), Anna (1872–1958) en Johannes Leendert Tadema (1874–1949).¹ In januari overlijdt hun stiefmoeder Anna Maria Sabelis (1862–1899) – hun moeder Cornelia Dorothea ter Hoffsteede (1844–1879) verloren ze al in hun kinderjaren – en de toestand van vader Jelte Karel is zorgwekkend.² Ernstig ziek verblijft hij in het buitenland en in de zomer verliest ook hij de strijd en sterft. De zonen, 28 en 25 jaar oud, besluiten het werk van hun vader voort te zetten en samen de leiding over De Erven F. Bohn op zich te nemen. Volgens Jan Cornelis valt het hun ‘onvoorbereid en onwetend van alle zaken, welke daar in behandeling waren, [...] niet gemakkelijk deze ter hand te nemen en behoorlijk voortgang te doen vinden.’³ Toch nemen ze de uitgeverij minder onvoorbereid op hun schouders dan hij voor laat komen. Jan Cornelis assisteerde immers al vanaf zijn twintigste geregeld zijn vader in tijden dat diens gezondheid te wensen overliet en Johannes Leendert is al sinds enkele jaren als ‘volontair’ in de leer bij enkele grote buitenlandse uitgevers. Bovendien krijgen ze hulp van enkele trouwe personeelsleden en staat de laatste Bohn, François jr., hun vanuit Duitsland nog tot aan zijn overlijden ter zijde.⁴

¹ De eerste alinea's van dit hoofdstuk zagen in gewijzigde vorm reeds het licht, zie: S. Claeysens, 'De Erven F. Bohn: directie en bedrijf', in: P. Gijsbers & A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten 2002, p. 161-174, in het bijzonder: p. 161-164.

² Uit het tweede huwelijk van Jelte Karel Tadema werd een halfzus van Jan Cornelis, Anna en Johannes Leendert geboren: Anna Maria (1884–1966). Voor deze en andere genealogische gegevens: GA Haarlem, Bevolkingsregister 1860-1900, Tadema 5 C - 8 en Bevolkingsregister 1900-1924, TAAC (2) - TAET (109), deel T-1, fiche 1548 en CBG Den Haag, Familieadvertenties Tadema [tot 1970].

³ [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 76.

⁴ Christoph Henrich Bohn (Lübeck, 1719–1784) nam op 8 november 1752 de boekhandel, drukkerij en uitgeverij van Izaak van der Vinne (1718–1801) over. Hij werd opgevolgd door zoon François (1757-1819) en kleinzoon Pieter François (1800–1872). De kleinzoon was zwager van Nicolaas Beets (Hildebrand) en ook uitgever van diens *Camera obscura*. In 1867 ging hij een vennootschap aan met de Friese huisartsenzoon Jelte Karel Tadema (1842–1899). Achterkleinzoon François (jr.) (1849–1906) trad in 1886 terug uit het bedrijf en verhuisde naar Duitsland. Hij liet, met behoud van een aandeel in de winst van de oude fondsartikelen, de

DE UITGEVERS

Jan Cornelis Tadema, beter gekend als Kees, studeert Nederlandse letteren in Leiden en Utrecht. Hij had het plan om te promoveren, maar het heengaan van zijn vader verijdt dit voornemen. Hij trouwt in 1901 met Marie Elisabeth Kremer (1881–1948) en wordt vader van Jelte Karel (1902–1985), Margaretha Barendina (1903–1990) en Cornelia Dorothea (1906–1990). Eenmaal aan het hoofd van De Erven F. Bohn legt hij zich vooral toe op het onderhouden van de contacten met de auteurs. Daarnaast ontplooit hij tal van andere activiteiten. Hij is zeer actief binnen de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en wijdt veel van zijn vrije tijd aan zijn grote hobby, muziek: binnen de afdeling Haarlem van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, de Bach-Vereeniging en de Haarlemse Orkest Vereniging. Volgens zijn zoon is hij 'een voortreffelijk pianist, een dilettant, zoals men heden ten dage zelden meer ontmoet.'⁵

Jongere broer Johannes Leendert, Jan genoemd, leert het uitgeefvak bij Scheltema & Holkema in Amsterdam, de wetenschappelijke uitgeverij van Gustav Fischer te Jena en de veelzijdige, Londense uitgever T. Fisher Unwin.⁶ Met de laatste, buitenlandse uitgevershuizen onderhoudt hij goede banden. Met het Nederlandse huis is de band zelfs uitgesproken vriendschappelijk. In hetzelfde jaar als Kees treden Jan en zijn leeftijdsgenoot, collega en vriend A.B. van Holkema (1874-1953), in het huwelijksbootje. Arjan van Holkema huwt Wilhelmina Maria de Breuk, Jan huwt haar zuster, Johanna Jacoba de Breuk (1880–1963). Het Tadema-De Breuk-paar blijft kinderloos. Ook Jan blijft zijn leven lang erg actief in het boekenvak, met name in de Nederlandsche Uitgeversbond. Binnen de Erven F. Bohn onderhoudt vooral hij de contacten

familiezaak en bijbehorende naam, *De Erven F. Bohn*, aan Tadema. (Over de geschiedenis van het Bohn-huis in de achttiende en de negentiende eeuw: [J.C. Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers* en de bijdragen van Chantal Keijsper in *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*.)

⁵ *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 128 (1961) 36 (7 september), p. 1525; J.W. van Kampen, 'In memoriam J.C. Tadema', in: *De Uitgever* 41 (1961) 7-8 (juli-augustus), p. 281; *Sijthoff's Adresboek* 97 (1962), p. x en J.K. Tadema, 'Jan Cornelis Tadema 5 september 1870 – 29 augustus 1961', in: *Haarlem. Jaarboek 1962*. Haarlem 1963, p. 38-41. Citaat op p. 40.

⁶ H. Breyer, *100 Jahre wissenschaftliche Verlagsarbeit in Jena 1878-1953-1978*. Jena 1978; G. Schulz, *Hundert Jahre Gustav Fischer Verlag 1878-1948-1978*. Stuttgart/New York 1978 en J.F. Codell, 'T. Fisher Unwin (London: 1882-1926)', in: P.J. Anderson & J. Rose (red.), *British Literary Publishing Houses, 1820-1880*. Detroit/London 1991, p. 304-311.

met drukkers, binders en papierleveranciers. Hij staat bekend als een groot liefhebber van antiek, literatuur en muziek en wordt in 1939 benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.⁷

Evenals vader Jelte Karel en de vier generaties Bohn voor hen, bezoeken Kees en Jan Tadema trouw de Haarlemse Doopsgezinde Kerk en zijn ze actief betrokken bij de organisatie van de Haarlemse Gemeente en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.⁸ Ze zijn actieve leden in tal van Haarlemse verenigingen: de Vereeniging Haerlem, Teyler's Stichting, de Vereniging tot uitbreiding van de verzameling van kunsten en oudheden op het Frans Halsmuseum en de oude Haarlemse rederijderskamer onder de zinspreuk 'Trou Moet Blycken', om er enige te noemen.⁹ Beiden worden benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Wanneer de broers eind 1899 officieel aan het hoofd van De Erven F. Bohn komen te staan, krijgen ze daarmee de leiding over een bekende, bloeiende uitgeverij waaraan al sinds 1875 geen boekhandel meer verbonden is maar wel nog een (kleine) drukkerij met elf zettters en drukkers.¹⁰ Meer en meer drukopdrachten besteden ze echter uit en ze beseffen:

⁷ *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 116 (1949) 22 (2 juni), p. 375; *De Uitgever* 29 (1949) 6 (juni), p. 90-91; A.M.H. Schepman, 'Johannes Leendert Tadema †', in: *Sijthoff's Adresboek* 90 (1949-1950), p. xxv-xxviii; P.G. van Tienhoven, 'Johannes Leendert Tadema 21 maart 1874 – 29 mei 1949' en P.A. Dijkema, 'J.L. Tadema, de werkzame', in: *Haerlem. Jaarboek* 1949. Haarlem 1950, p. 1-2 en 3-6.

⁸ Over de geschiedenis van de doopsgezinden in Haarlem: S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem 1993.

⁹ Kees Tadema schreef een boekje over de geschiedenis van de rederijderskamer: [J.C. Tadema], *Vierhonderd vijftig jaren 'Trou moet blycken'. Door een pelikanist in vogelvlucht overzien*. Haarlem 1953. Ook Jan droeg bij aan de geschiedschrijving van Haarlem. De Erven F. Bohn publiceerde in 1937 zijn *Haarlemsche jeugdherinneringen*. Een tweede druk volgde in 1949. In dit werkje verhaalt hij onder meer over de jeugdvriendschap tussen enkele Haarlemse doopsgezinde uitgeverezonen: 'De beide Tjeenk Willinken en de gebroeders Loosjes, de Tadema's, [...] om slechts enkelen te noemen, vonden op dat rustige gedeelte van de straat [= middengedeelte van de Gedempte Oude Gracht, SC] elken dag gelegenheid om hun jolijt en uitgelatenheid in het spel bot te vieren.' (Citaat uit de tweede druk, p. 78.)

¹⁰ AB, B 509-512, arbeidsloonboeken, 1895-1908. Over de drukkerij, zie ook: D. van Lente & O. de Wit, 'Markt, innovatie en kostprijs: de Erven Bohn', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*. ['s-Gravenhage], Zutphen 1993, p. 248-253 en 282-283.

‘dat drukken is een apart bedrijf. Bepalen wij ons tot het eigen werk, dan wordt het bedrijf voor onzen tijd te klein. Nemen wij er ander werk bij aan, dan wordt het voor ons te groot. Dus: weg er mee. Drukken en uitgeven zijn twee vakken.’¹¹

In 1908 besluiten ze de drukkerij te verkopen omdat ze ruimte tekort komen. Het extra pakhuis dat zeven jaar eerder werd aangekocht (Frankestraat nummer 40, naast nummer 42, waar de zaak al sinds 1875 is gehuisvest) dreigt overvol te raken en een derde pand aankopen blijkt niet mogelijk. Door bemiddeling van G. Theod. de Bom & Zoon doen ze de drukkerij van de hand.¹² Drukkers en zetters vertrekken naar elders en de Tadema's worden uitsluitend uitgevers. Met een zevental personeelsleden in dienst loodsen ze het bedrijf door de volgende decennia.¹³

In dit hoofdstuk deel ik het (gereconstrueerd) Bohn-fonds uit de jaren 1900-1940 in door middel van een algemeen bibliografisch classificatiesysteem (zie Bijlagen 3 en 4).¹⁴ Dit systeem is eerder ingezet voor boekhistorisch onderzoek, bijvoorbeeld door Han Brouwer in *Lezen en schrijven in de provincie*.¹⁵ Gereduceerd tot een handvol categorieën houdt het rekening met de vorm, de inhoud en de taal van de publicaties. De classificatie biedt een eerste houvast bij het identificeren van de belangrijkste fondssegmenten en maakt eventuele toekomstige vergelijkingen met boekhandelsinventarissen, bibliotheekcatalogi of andere uitgeversfondsen mogelijk. Het resultaat van de indeling correspondeert echter niet één-op-één met de som van alle fondssegmenten van het Bohn-fonds in die jaren. Niet alleen het fonds in kwestie, ook het contemporaine Nederlandse boekenvak met de daarbinnen

¹¹ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], ‘Onder de mensen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

¹² AB, A 19, ‘Eigendomsbewijzen, verkoopakten en/of afschriften hiervan, benevens andere stukken die betrekking hebben op de panden waarin de firma te Haarlem gevestigd is geweest. 1609-1966’ en C 19, fol. 497 en C 20, fol. 8 en 138, brieven van De Erven F. Bohn aan G. Theod. de Bom & Zoon, 4 en 11 november 1908 en 11 maart 1909. Zie ook: [Tadema], *C.H. Bohn en zijn opvolgers*, p. 83-86.

¹³ AB, F 3, ‘Diverse bescheiden betreffende het personeel’, enveloppe met ‘kaartjes met gegevens over aan personeel betaald salaris’.

¹⁴ Voor een verantwoording van de fondsreconstructie en -analyse, zie Bijlage [3]. Voor een overzicht van het classificatiesysteem zie Bijlage [4].

¹⁵ H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden 1995.

vigerende uitgeefvelden is daarbij immers meegewogen. De indeling wijst een vijftal evidente fondssegmenten aan: een literair segment en een schoolboekensegment, allebei aan het krimpen in de onderzochte jaren, en een medisch, een juridisch en een economisch segment.

HET FONDS

In haar onderzoek naar het fonds van De Erven F. Bohn in de periode 1752 tot 1900 gebruikte Chantal Keijsper hetzelfde classificatiesysteem.¹⁶ Dit maakt het mogelijk de analyse van het fonds uit de eerste veertig jaren van de twintigste eeuw met een vergelijking te beginnen. Voorzichtigheid is wel geboden. De gegevens verzameld door Keijsper bestrijken immers een periode van bijna anderhalve eeuw, terwijl het hier verzamelde materiaal slechts veertig jaar omvat. Desalniettemin:

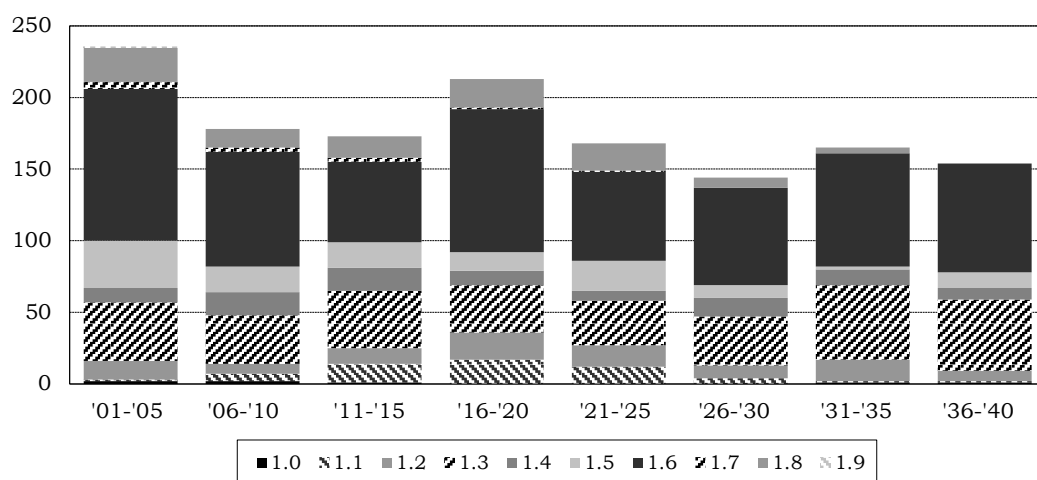
	1752-1900	1901-1940
1.0 algemeen	ca. 5 %	ca. 0,5 %
1.1 theologie/stichtelijke literatuur	ca. 5 %	ca. 4 %
1.2 filosofie/menswetenschappen	ca. 1 %	ca. 6,5 %
1.3 rechten/politiek/bestuur	ca. 5 %	ca. 22 %
1.4 geschiedenis/geografie	ca. 20 %	ca. 6,5 %
1.5 literatuur/filologie/muziek/overige kunsten	ca. 35 %	ca. 8,5 %
1.6 natuurwetenschappen	ca. 6 %	ca. 44 %
1.7 toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen	ca. 1 %	ca. 1 %
1.8 schoolboeken/elementaire leerboeken	ca. 10 %	ca. 13,5 %
1.9 kinderboeken	ca. 5 %	ca. 0 %
overige	ca. 10 %	–

Tabel 1. Verdeling van genres in het fonds van De Erven F. Bohn, 1752-1900 (door C. Keijsper) en 1901-1940

De percentages in Tabel 1 tonen opmerkelijke verschillen. Tot 1900 vormen de hoofdcategorieën *geschiedenis en geografie* (1.4) en *literatuur, filologie, muziek en*

¹⁶ C. Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', in: *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*, p. 51.

overige kunsten (1.5) samen meer dan de helft van het fonds. Na 1900 ligt het zwaartepunt bij de hoofdcategorieën *rechten, politiek en bestuur* (1.3) en *natuurwetenschappen* (1.6). De kern van het fonds verschuift met andere woorden van algemeen culturele en literaire uitgaven naar in de eerste plaats 'harde', wetenschappelijke uitgaven. *Schoolboeken en elementaire leerboeken* (1.8) nemen in beide periodes een respectabele derde plaats in. De overige groepen worden vóór de eeuwwisseling allemaal nog vertegenwoordigd door enige titels, ná de eeuwwisseling verdwijnen de *algemene uitgaven* (1.0) en de *kinderboeken* (1.9) volledig van het toneel.

Figuur 1. Aantal uitgaven (1431 (deel)publicaties, geteld volgens methode A) ¹⁷ uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

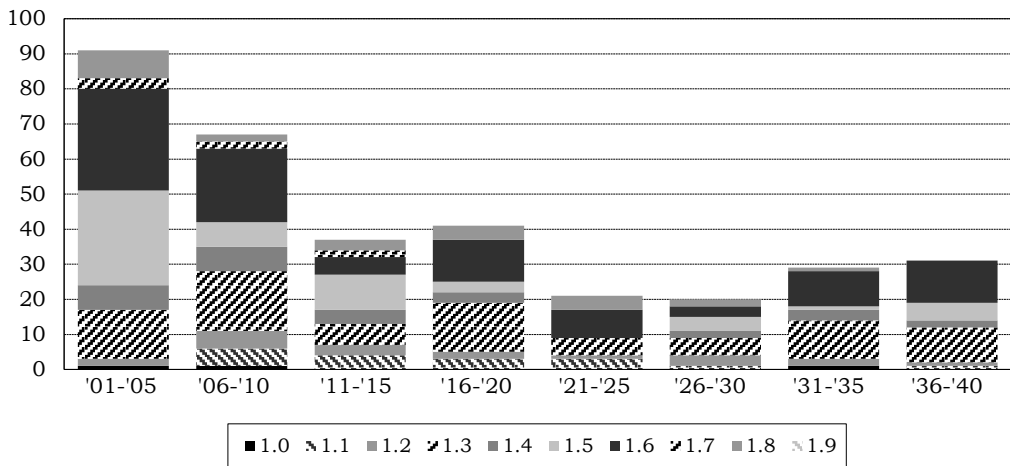
In de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw zeggen de uitgevers ook de *toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen* (1.7) en de *schoonboeken* (1.8) vaarwel (zie Figuur 1). En ondanks een lichte opleving in de jaren tien en twintig, zijn ook de *theologische en stichtelijke werken* (1.1) uiteindelijk ten dode opgeschreven. De Tadema's specialiseren zich meer en meer. Ze beperken hun fonds steeds nadrukkelijker tot de hoofdcategorieën *rechten, politiek en bestuur* (1.3) en *natuurwetenschappen* (1.6). Tijdens de eerste vijf jaren van de twintigste eeuw belopen deze beide groepen samen 62,5 % van het totaal aantal uitgaven, in de jaren 1936-1940 zijn ze goed voor 82 %. Nadere

¹⁷ Over de verschillende manieren waarop de publicaties geteld zijn: zie Bijlage [3].

kwantitatieve analyse van het fonds levert enkele belangrijke bijkomende tendensen op.

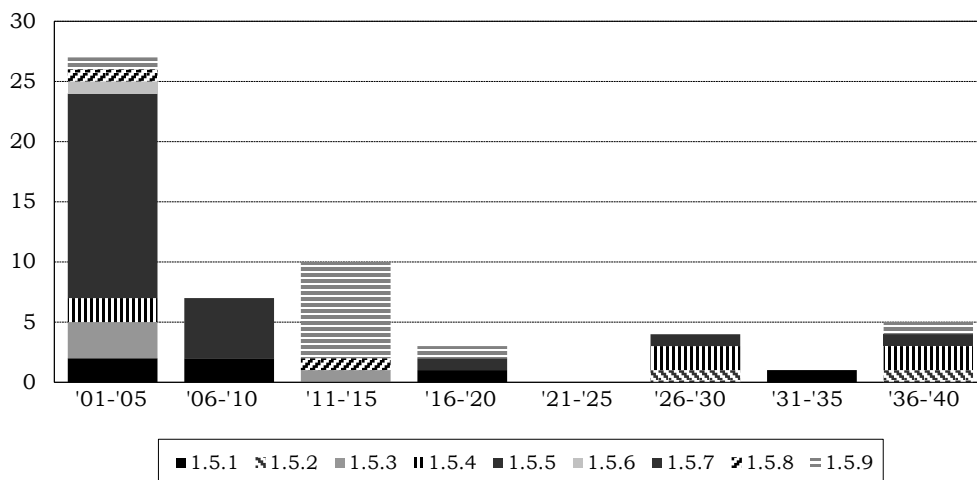
Literaire uitgaven

Hoofdcategorie 1.5 (*literatuur, filologie, muziek en overige kunsten*) neemt een relatief kleine, enigszins schommelende positie in in het fonds: 14 % tijdens de eerste vijf jaren, 7 % tijdens de laatste vijf (Figuur 1). Beschouwen we enkel de eerste drukken in deze groep, dan wordt de strategie van de Tadema's op dit gebied helder.

Figuur 2. Aantal eerste drukken (337 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode C), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

De eerste vijf jaren van de twintigste eeuw brengen ze 27 nieuwe werken uit deze categorie op de markt, goed voor bijna 30 % van alle 91 eerste drukken in die periode en amper 2 % minder dan de 29 eerste drukken uit de grootste groep (*natuurwetenschappen*, 1.6). In de daaropvolgende 35 jaar benaderen ze dit aantal bij lange na niet (Figuur 2). Ze voegen met andere woorden nauwelijks meer nieuw cultureel of literair werk toe aan hun fonds.

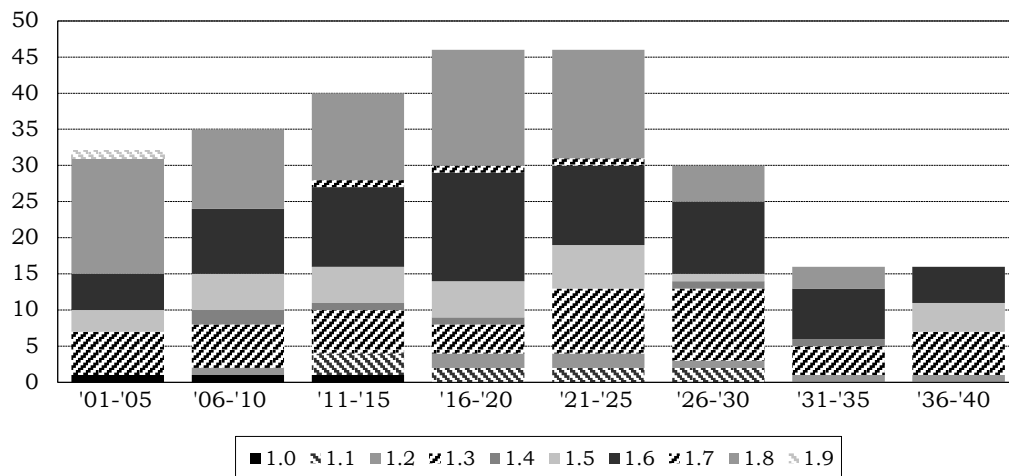
Figuur 3. Aantal eerste drukken (57 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode C) in hoofdcategorie 1.5, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

Hun aanvankelijke belangstelling in de publicatie van *romans en verhalen* (1.5.5) is in enkele jaren tijd als sneeuw voor de zon gesmolten (Figuur 3). In de jaren 1901-1905 geven ze zeventien eerste drukken uit, in de jaren 1906-1910 vijf en in de rest van de onderzochte periode twee. (Op deze evolutie kom ik terug in Hoofdstuk II.) De continue aanwezigheid van enige uitgaven uit de betreffende hoofdcategorie door de hele periode heen (zie ook Figuur 1) bestaat dan ook in hoofdzaak uit herdrukken van enige prestigieuze of succesvolle werken waarvan de uitgevers geen afstand willen doen: de tweede druk in zeven delen van Jan te Winkels *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1922-1927) bijvoorbeeld. En zowat elke twee jaar een nieuwe druk van de *Camera obscura*.¹⁸

¹⁸ Over de moeizame publicatiegeschiedenis van Te Winkels *Ontwikkelingsgang*: A. van Kempen, "Momentum aere perennius": *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* van Jan te Winkel, in: *Deugdelijke arrebeid vordert lang bepeinzen*, p. 199-213. Over de publicatiegeschiedenis van Hildebrands *Camera obscura*, zie onder meer: C.C. van de Graft, 'Bibliografie betreffende de Camera Obscura', in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940, aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht 1940, p. 74-106 en D. Welsink, 'Honderdvijftig jaar Camera Obscura. Enkele feiten en cijfers', in: *Juffrouw Ida*. 15 (1989) 2 (juni), p. 10-15.

Schoolboeken

We stelden al vast dat ook het aandeel *schoolboeken* (1.8) in het Bohn-fonds geleidelijk verdwijnt. Zetten we het totaal aantal eerste drukken (Figuur 2) af tegen het totaal aantal herdrukken (Figuur 4) dan wordt duidelijk op welke wijze de uitgevers hun handen van dit segment aftrekken.

Figuur 4. Aantal herdrukken (261 (hoofd)publicaties, geteld volgens methode D), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

Ondanks het hoge aantal herdrukte schoolboeken (78 in totaal) getroosten de uitgevers zich vanaf de jaren tien nog nauwelijks moeite dit segment werkelijk nieuw leven in te blazen met nieuwe uitgaven. Al in 1902 laat Kees Tadema zich sceptisch uit over de schoolboeken in het Bohn-fonds:

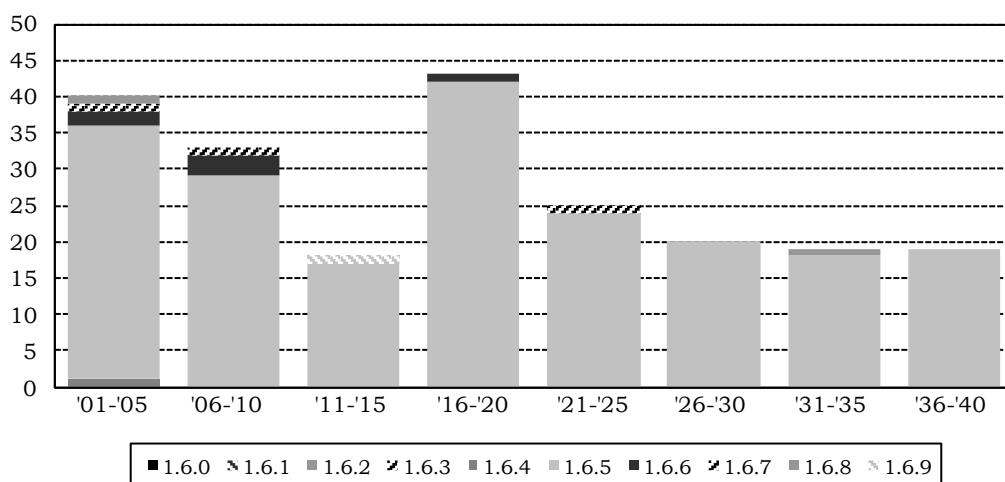
‘Ook schoolboeken is niet zoo veel meer. Er zijn nog wel enkele goede, maar meer en meer begint ieder leeraar zijn eigen boekje te schrijven en voert dat op zijn school in. Heis is nog goed; ook te Winkel gaat nog wel; Cosijn oefeningen thans bijna uitverkocht gaat ook wel. We hebben het maar weer aan Zuidema gegeven. [...] De overige Cosijn’s zullen langzaam – langzaam na hun grooten Schepper het graf vinden.’¹⁹

¹⁹ AB, C 45, fol. 279-282, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 27 september 1902. De drie genoemde, oorspronkelijk negentiende-eeuwse schoolboekjes beleven in de twintigste eeuw

Slechts één nieuwe auteur nemen ze nog op in hun stal: J.M. Acket, leraar aan de HBS te Breda. Hij levert tussen 1915 en 1925 een achttal werken voor het onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde aan. Daarna laten ze het schoolboekensegment rustig sterven. Oude werken die nog enige populariteit hebben, worden herdrukt, maar nieuwe schoolboekjes nemen ze niet meer op in het fonds.²⁰ De invoering van de spelling Marchant in 1934 betekent uiteindelijk de doodsteek.

Medische uitgaven

Eén van de twee hoofdcategorieën die wel veertig jaar lang hoog op de agenda blijft staan is de groep *natuurwetenschappen* (1.6).

Figuur 5: Aantal drukken (217 (deel)publicaties, geteld volgens methode B) in hoofdcategorie 1.6, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

nog minimaal één herdruk. Het uit het Duits vertaalde *Verzameling van algebraïsche vraagstukken* van E. Heis wordt in 1907 voor de zevende maal gedrukt, P.J. Cosijns *Oefeningen bij de Nederlandsche spraakkunst* wordt, 'bezorgd door R. Zuidema', in 1902 (8e druk) en 1915 (9e druk) opnieuw opgelegd en van Jan te Winkels *Overzicht der Nederlandsche letterkunde* verschijnt in 1905 een zesde en in 1916 een zevende herziene druk.

²⁰ De geleidelijke terugloop van het schoolboekendebeet is af te lezen uit het 'Aantekenboek, waarin bijgehouden wordt op welke scholen uitgaven van de Erven F. Bohn op de boekenlijsten voorkomen' voor de jaren 1903-1922 (AB, D 28.)

Bijna alle werken uit deze hoofdcategorie (204 van de 217) zijn *medische werken* (1.6.5) (Figuur 5). De Tadema's besteden hun leven lang grote aandacht aan het geneeskundige boek. Ze treden daarmee in de voetsporen van hun vader, die in de jaren 1880 vorm gaf aan dit fondssegment. Vader Tadema zelf schrijft daarover een jaar voor zijn overlijden:

'Sedert de laatste 10 à 15 jaar heb ik mijn zaak een zekere richting uitgestuurd, die zij vroeger niet had: een wetenschappelijke richting. [...] In die wetenschappelijke richting ben ik, over 't geheel genomen, geslaagd. Ik ben nagenoeg de eenige medische uitgever in ons land geworden, heb zeer mooie fondsartt. van onze professoren en geleerden.'²¹

Een uitputtende opsomming van de vele, vaak lijvige, handboeken van vooraanstaande Nederlandse geleerden die een bijdrage leveren aan het medisch fondssegment van de uitgeverij leidt te ver, maar een greep eruit spreekt boekdelen: een *Leerboek van de huidziekten en van hare behandeling* (1910, 2^e druk 1923) en diverse drukken van het *Leerboek der geslachtsziekten* (1914, 1919 en 1929) door Samuel Mendes da Costa; meerdere drukken van vier werken van Pieter K. Pel: *De ziekten van de maag* (1899, 1904, 1913 en 1925), *De ziekten der lever en galwegen en van het poortaderstelsel* (1908, 1910 en 1918), *De ziekten van nieren en nierbekken* (1895, 1900, 1912 en 1918) en *De ziekten van hart- en bloedvaten* (1920 en 1923); vele drukken van Hector Treubs *Leerboek der verloskunde*; meer dan tien drukken van Pieter H. van Edens *Verbandleer*; Cornelis Winklers vijfdelig *Handboek der neurologie* (1917-1933); de *Handleiding der practische ontleedkunde* (1920 en 1931) van Johannes A.J. Barge; twee drukken van Herman Pinkhofs *Vertalend en verklarend woordenboek van uitheemsche geneeskundige termen* (1923 en 1935); *Les affections parasymphilitiques* van Suffridus R. Hermanides in twee delen (1903); *De chirurgie der buikorganen* (1904) van Jakob Rotgans; een *Leerboek der oorheekunde* (1905) door Hendrik Burger en Hendrik Zwaardemaker; *Das Cerebellum der Säugetiere. Eine vergleichend anatomische Untersuchung* (1906) van Louis Bolk (uitgegeven in samenwerking met een oude leermeester van Jan Tadema, Gustav Fischer).

²¹ AB, C 40, fol. 269-270, brief van J.K. Tadema aan W.G. van Nouhuys, 16 november 1898.

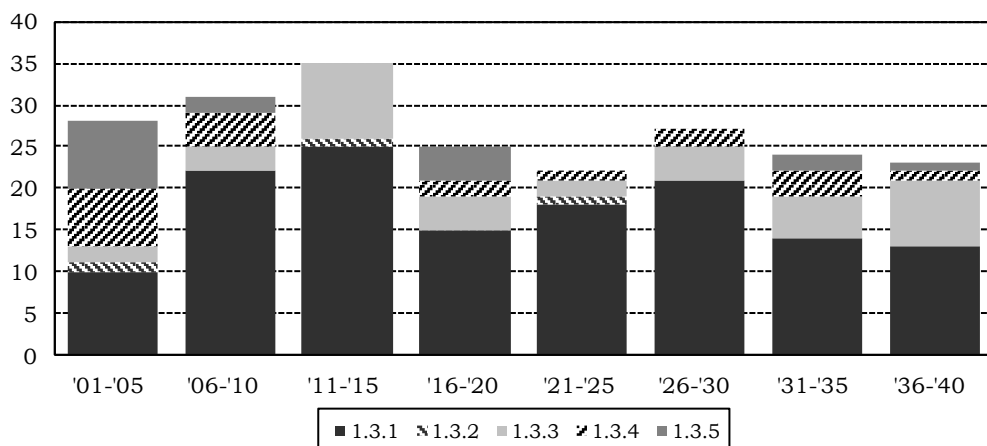
Klaas Groesbeek (1858-1936), hoofd van Scheltema & Holkema's boekhandel en van kunsthandel E.J. van Wisselingh & Co., onderstreept in 1927 ongevraagd de betekenis van deze en andere uitgaven voor de medische wereld en het wetenschappelijke boek in Nederland:

‘Trouwens, deze heele uitgaaf van de Medische Bibliotheek der firma Bohn is voor een klein land als het onze een groote merkwaardigheid. Vooral ook omdat werken over geneeskunde zoo gauw uit den tijd raken en dan herdrukt moeten worden. – “Jede zehn Jahre ändern sich die Ansichten in der Medizin” – heeft reeds Virchow gezegd.’²²

En hij voegt eraantoe dat in vergelijking met geneeskundige werken, juridische veel langer houdbaar zijn.

Juridische en economische uitgaven

Behalve hoofdcategorie 1.6 blijft ook hoofdcategorie 1.3 veertig jaar lang van groot belang. Het zijn de uitgaven op het vlak van *rechten, politiek en bestuur*. Deze groep herbergt twee belangrijke fondssegmenten: juridische en economische uitgaven (Figuur 6).

Figuur 6. Aantal drukken (215 (deel)publicaties, geteld volgens methode B) in hoofdcategorie 1.3, niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940

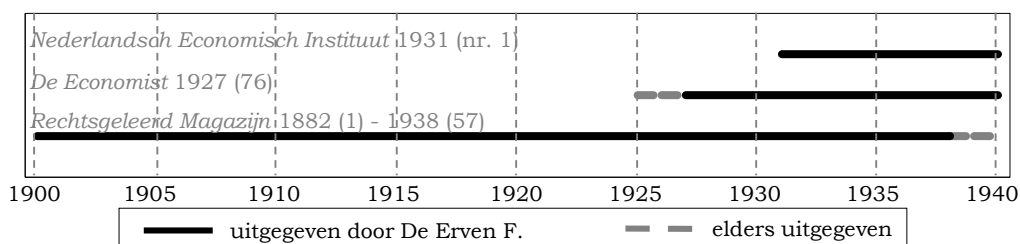
²² Interview met K. Groesbeek: [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij xiv', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 84 (1927) 18 (woensdag 19 januari, avondblad), C1. Rudolf L.C. Virchow (1821-1902) geldt aan het einde van de negentiende eeuw als Duitslands bekendste medicus.

De categorie *economische uitgaven* (1.3.3) is bij de aanvang van de eeuw nog van geen al te grote betekenis, maar wint tijdens de jaren tien en twintig langzaam terrein. Bekende werken zijn Nico J. Polaks baanbrekend proefschrift *Eenige grondslagen voor de financiering der onderneming* (1923 en herdrukken in 1923, 1930, 1932, 1937 en 1940) en *De grondslagen der volkshuishouding* (1920 en herdrukken in 1924, 1930 en 1939) van de hand van Coenraad A. Verrijn Stuart (hoogleraar economie en eerste directeur van het Centraal Bureau voor Statistiek). Vanaf de derde druk verschijnt het werk overigens onder de titel *De wetenschap der volkshuishoudkunde en de grondslagen der volkshuishouding*. De crisisjaren luiden de grote doorbraak van dit fondssegment in. Figuur 6 toont al een lichte opleving in de jaren dertig, maar houdt nog niet eens rekening met de reeks studies van het Nederlandsch Economisch Instituut (1931-1940). Wegen we deze tientallen studies (veelal handelsedities van proefschriften) mee, dan is de opmars onmiskenbaar.

De *rechtsgeleerde uitgaven* (1.3.1) gaan stilletjes de tegenovergestelde weg. Tijdens de eerste dertig jaar maken ze het leeuwendeel uit van de hoofdcategorie; in de jaren dertig boeten ze langzaam aan belang in. Ook op dit terrein telt het fonds enkele vermaarde werken, zoals de *Leidraad bij de beoefening van het Nederlandsche handelsrecht* van hoogleraar handelsrecht Willem L.P.A. Molengraaff (1899, 1905-1912, 1915-17, 1919-1920, 1923-1927 en 1930-1933), drie herdrukken van het standaardwerk *Het Nederlandsch gemeenterecht* door de rechtsgeleerde Jacques Oppenheim (1906, 1913, 1928-1932) en de tweede druk van het omvangrijke, meerdelige *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (1901-1933) van de Groningse hoogleraar Nicolaas K.F. Land.

Reeksen en tijdschriften

In de inhoudelijke analyse van het fonds tot nu toe lieten we tijdschriften en reeksen of series goeddeels buiten beschouwing. Een overzicht van zulke periodiek verschijnende uitgaven bevestigt de al waargenomen tendensen.

Figuur 7. Juridische en economische reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

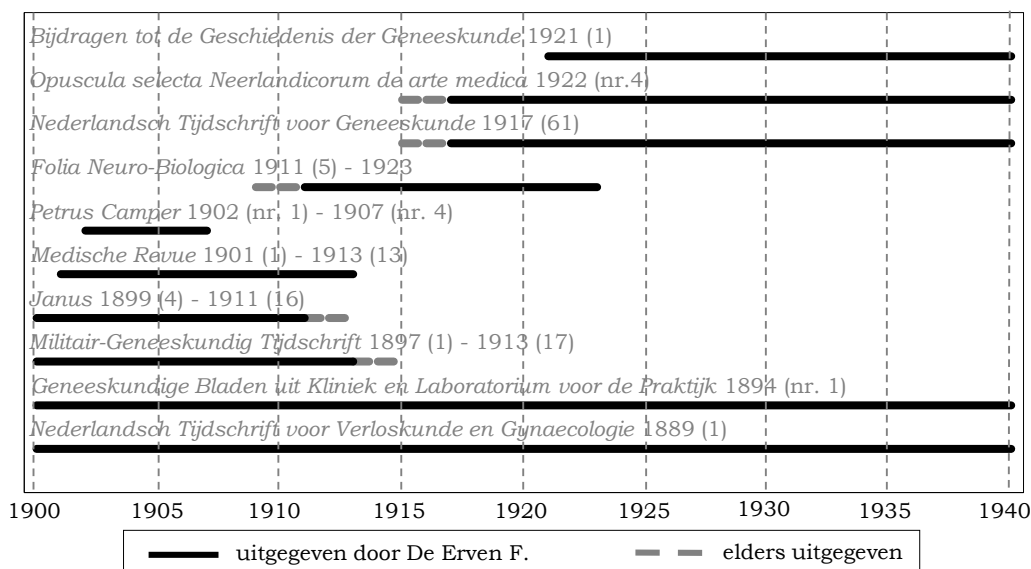
De uitgave vanaf 1931 van een reeks studies voor het Nederlandsch Economisch Instituut (N.E.I.) passeerde al de revue. Drie jaar eerder namen de uitgevers nog een ander project op zich: *De Economist*, in 1852 opgericht door Jacobus L. de Bruyn Kops.²³ Eind 1926 nemen ze het tijdschrift over van De Nederlandsche boek- en steendrukkerij voorheen H.L. Smits. In 1933 zetelt de voltallige wetenschappelijke leiding van het N.E.I. in de tijdschriftredactie (de hoogleraren economie Nico J. Polak, Gerard M. Verrijn Stuart en François de Vries) en ze geven het tijdschrift de status van officieel orgaan van het instituut.²⁴ Daarmee wordt De Erven F. Bohn *de facto* de huisuitgever van het N.E.I.

Ook het juridisch fondssegment krijgt ondersteuning van een toonaangevend tijdschrift: het *Rechtsgeleerd Magazijn. Tijdschrift voor binnen- en buitenlandse rechtsstudie*. Zoals we al zagen, boet dit segment naar het einde van het interbellum aan belang in. In 1939 fuseert het blad dan ook niet toevallig met *Themis. Regtskundig tijdschrift* en gaat over in de handen van W.E.J. Tjeenk Willink (Zwolle).²⁵

²³ Over de geschiedenis van *De Economist*: H.W. Lambers, 'Honderd jaar goede bedoelingen. De economist 1852-1952', in: *De Economist*, 100 (1952), p. 815-827.

²⁴ Zie: 'Bericht', in: *De Economist*, 82 (1933), p. 1-2.

²⁵ Het nieuwe tijdschrift verschijnt onder de naam *Rechtsgeleerd Magazijn Themis. Tijdschrift voor publiek- en privaatrecht*. Zie: J.H.A. Lokin, 'Van tweeën een. Drie tijdschriften herdacht' en G.C.J.J. van den Berg en C.J.H. Jansen, 'Het tijdschrift als tijdspiegel. Een verkenning van anderhalve eeuw Themis en Rechtsgeleerd Magazijn', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 150 (1989) 5 (mei), p. 223-245 en 247-270.

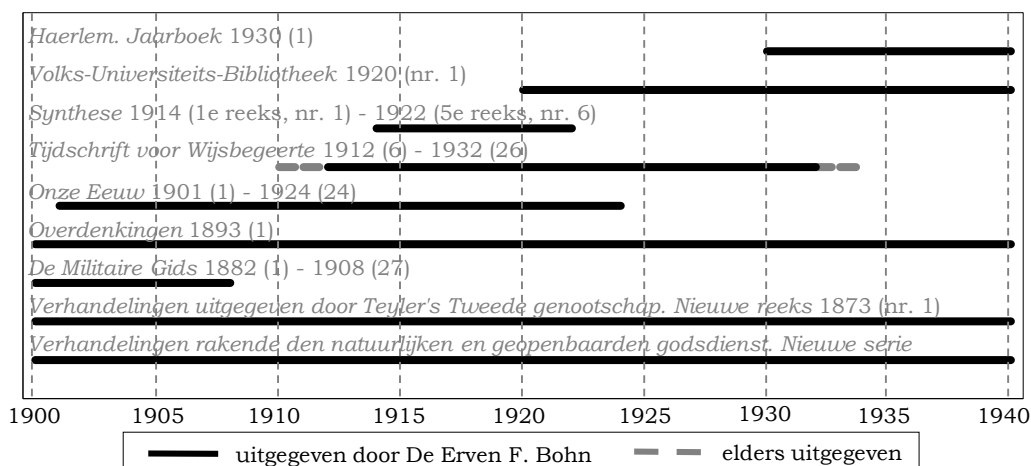
Figuur 8. Medische reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

Hoewel men sommige medische tijdschriften of reeksen na verloop van tijd staakt of aan anderen overdoet, staft Figuur 8 toch ten volle de centrale positie van het medische segment in het fonds van De Erven F. Bohn. Vooral de GENEESKUNDIGE BLADEN UIT KLINIEK EN LABORATORIUM VOOR DE PRAKTIJK blijft veertig jaar lang gezichtsbepalend. De GENEESKUNDIGE BLADEN is één van de langst lopende, periodiek verschijnende publicaties op medisch gebied in Nederland. De eerste reeks ziet in 1894 het licht onder leiding van de hoogleraren Manuel Straub en Hector Treub. De 51ste en laatste reeks verschijnt in 1970. Elke reeks bestaat uit twaalf monografieën over uiteenlopende actuele onderwerpen, 'vaak theoretisch-geneeskundig van veel belang en bijna altijd van betekenis voor de algemeen geïnteresseerde geneeskundige, speciaal voor de huisarts.'²⁶ De BLADEN staan al die jaren onder redactie van gerenommeerde Nederlandse hoogleraren en zijn bij abonnement en los verkrijgbaar. Daarnaast ziet bij Bohn ook al die jaren het

²⁶ G.J. Bremer, 'Algemeen geneeskundige tijdschriften in Nederland uitgekomen in de periode 1900-1950', in: B.J.M. Aulbers & G.J. Bremer (red.), *De huisarts van toen. Een historische benadering*. Rotterdam 1995. (PANTALEON REEKS, 19) p. 129-158. Citaat op p.137.

specialistische *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie* van de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging het licht.²⁷

In 1917 haalt de uitgeverij een stevige versterking van het medisch fonds binnen: het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst*. Onenigheid tussen uitgever F. van Rossen en de redactie van het tijdschrift lag hieraan ten grondslag. Van Rossen had het contract per 1 januari 1917 opgezegd in de hoop betere voorwaarden te bedingen. De redactie besloot echter ook andere uitgevers uit te nodigen een voorstel te doen en het resultaat was 'dat de door de firma Bohn aangeboden voorwaarden het meest voordelig genoemd moesten worden.'²⁸ Aan de uitgave van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* is ook de prestigieuze reeks facsimile-uitgaven van oude geneeskundige studies verbonden, de *OPUSCULA SELECTA NEERLANDICORUM DE ARTE MEDICA*. Bovendien gaat men in 1921 van start met een onregelmatig verschijnende reeks overdrukken uit het tijdschrift, onder de titel *BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER GENEESKUNDE*.

Figuur 9. Overige reeksen en tijdschriften langer dan vier jaar uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

²⁷ B.J. Kouwer, 'De Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging en het Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie 1887-1931', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie. Inhoudsopgave over de jaren 1887 tot 1931 met een geschiedkundig overzicht*. Haarlem 1932, p. 1-36.

²⁸ C.T. van Valkenburg, *Geschiedenis van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde gedurende de tweede halve eeuw van zijn bestaan*. Haarlem 1957, p. 31. Bohn Stafleu Van Loghum geeft het tijdschrift nog steeds uit: P. Gijsbers, 'Een bestendige relatie onder huwelijks voorwaarden: Bohn en het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinden*, p. 215-226.

De resterende reeksen en tijdschriften in het fonds zijn samengebracht in Figuur 9. Op het eerste gezicht lijkt het een behoorlijk bonte verzameling. Nadere beschouwing leert echter dat ook uit deze figuur tendensen spreken die gelijke tred houden met eerdere vaststellingen. Het verdwijnen van de groep *toegepaste (ambachtelijke) wetenschappen* (1.7), waartoe ook militaria behoren, weerspiegelt zich bijvoorbeeld in het staken van *De Militaire Gids* in 1908. Het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* verrijkt het kleine, maar continu aanwezige filosofische fondssegment.

Van 1893 tot 1942 ondersteunt het tijdschrift *Overdenkingen* een ander klein fondssegment: de theologie. *Overdenkingen* is het initiatief van de theologen Pierre D. Chantepie de la Saussaye en Josue J.P. Valeton jr. Het publiceert 'leerredenen of stichtelijke lectuur in 't algemeen'.²⁹ En de lichte opleving van het segment in de jaren tien en twintig loopt parallel met de verschijning van SYNTHESE en *De Schakel*. SYNTHESE is een onregelmatig verschijnende reeks brochures onder redactie van (godsdienst)filosoof Arthur J. de Sopper en natuurkundige, pedagoog en wat niet meer Philipp A. Kohnstamm. De reeks wil bijdragen aan 'een bezinning op het moderne leven, die boven de oude tegenstellingen van de samenleving uitgaat. Deze bijdrage is één groot protest tegen het intellectualisme in godsdienst en wetenschap, dat altijd tot een antithetische houding leidt.'³⁰ *De Schakel*, niet opgenomen in Figuur 9 omdat dit tijdschrift slechts een vierjarig leven beschoren is, is het orgaan van de in 1914 opgerichte Godsdienstig Democratischen Kring. De redactie, waarin opnieuw Kohnstamm een plaats heeft, is nadrukkelijk afkerig van de vorming van een zoveelste christelijke partij en richt een appel tot alle (christelijke) democraten om over partijgrenzen heen tot daden te komen die het onrecht bestrijden. Immers, de 'maatschappij onthoudt velen van het allernoodzakelijkste: voldoende voeding, gezonde en zindelijke huisvesting, afwisseling van arbeid en de

²⁹ P.D. Chantepie de la Saussaye & J.J.P. Valeton jr., 'Voorrede', in: *Overdenkingen*, 1 (1893), p. 1-2.

³⁰ M.J. Aalders, 'Arthur Joseph de Sopper', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. (deel 4) 1998, p. 402-405. Vgl.: A.J. de Sopper, *Synthese*. Haarlem 1914. (SYNTHESE, reeks 1, 1). In 1922 gaat SYNTHESE op in *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst*.

noodige ontspanning, gelegenheid tot hooger geestesontwikkeling, bovenal den eerbied, waarop een elk aanspraak heeft.’³¹

Beide fora begeven zich niet uitsluitend op het vlak van de theologie, ook opvoedkundige, staatkundige en filosofische artikelen krijgen een plaats en dragen zodoende ook bij aan de hoofdcategorieën *filosofie en menswetenschappen* (1.2) en *rechten, politiek en bestuur* (1.3). Een gelijkaardige brede oriëntatie is terug te vinden in het algemene tijdschrift *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst*, waarover meer in Hoofdstuk III.

Figuur 9 toont ten slotte ook twee tendensen die uit de inhoudelijke analyse van het boekenfonds nog niet naar voren kwamen. Ten eerste is er de aanwezigheid in het fonds van enkele specifiek met Haarlem verbonden periodieke uitgaven, zoals de niet zeer vitale reeksen VERHANDELINGEN van de genootschappen van Teylers’s Stichting en de jaarboeken van de Vereniging Haarlem. Ten tweede blijkt de ontwikkeling van het fonds van de uitgeverij tijdens de eerste vier decennia van de vorige eeuw niet uitsluitend een verhaal van geleidelijke specialisering te zijn. Met de introductie in 1920 van een reeks populair-wetenschappelijke boekjes, de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (V.U.B.), betreedt ze immers een nieuw, inhoudelijk breed terrein. In een reeks met een duidelijke focus verschijnen in iets meer dan twintig jaar tijd 76 boekjes over uiteenlopende onderwerpen. Hoofdstuk IV is gewijd aan de V.U.B.

Vertalingen

Keijsper concludeert dat het Bohn-fonds vóór 1900 bestaat uit ruim 1.000 oorspronkelijk Nederlandstalige titels en ruim 400 naar het Nederlands vertaalde titels:

‘De helft hiervan betreft van oorsprong Duitse boeken, ruim 130 boeken zijn uit het Engels en slechts circa 30 boeken uit het Frans vertaald. Opvallend weinig buitenlandse boeken zijn in hun

³¹ ‘Inleiding’, in: *De Schakel. Orgaan van den Godsdienstig Democratischen Kring*, 1 (1916), p. 1-3. Citaat op p. 2.

oorspronkelijke taal uitgegeven: minder dan veertig boeken zijn in het Duits, Frans of Engels verschenen.'³²

Het gros van die vertalingen betreft reisverhalen, literatuur en bellettrie, drie categorieën die in de twintigste eeuw geen echte rol van betekenis meer spelen in het fonds.³³ In de decennia na 1900 slinkt het vertalingenaandeel dan ook drastisch. Tijdens de eerste dertig jaar geeft de uitgeverij nog zo'n twintig naar het Nederlands vertaalde werken uit, tijdens de laatste tien jaar slechts één (in de reeks GENEESKUNDIGE BLADEN).

Opvallender, maar evenmin zwaarwegend, is het aantal vertalingen van wetenschappelijke werken uit het Nederlands naar een andere taal. In de jaren tien en twintig betreft het vooral Duitstalige titels van Nederlandse medici: een vijftal proefschriften en een tiental vertalingen van werken die ook in het Nederlands worden gepubliceerd, zoals een tweetal werken van P.K. Pel. Meestal brengen de Tadema's dergelijke vertalingen samen met Gustav Fischer (Jena) op de markt. Op dezelfde wijze geven ze enkele Franse vertalingen van medische werken uit in samenwerking met de Parijse uitgever Octave Doin. De jaren dertig ten slotte zijn de jaren van de voorzichtige opmars van het Engels. Vier delen uit de reeks studies van het N.E.I. verschijnen in het Engels.

Ook het aantal buitenlandse titels in de oorspronkelijke taal uitgegeven is niet echt noemenswaardig. Behalve diverse bijdragen in internationale medische periodieke uitgaven als *Janus*, *Archives internationales pour l'histoire de la médecine et pour la géographie médicale*, *Folia Neuro-Biologica*, *Internationales Zentralorgan für die gesamte Biologie des Nervensystems* en *OPUSCULA SELECTA NEERLANDICORUM DE ARTE MEDICA* telt het fonds hooguit een paar Duitse schoolboekjes voor het onderwijs in die taal en zeven Duitstalige nummers en één Engelstalig in de twee reeksen *VERHANDELINGEN* van Teyler's Stichting.

Kortom, het gewicht van zowel vertalingen, als uitgaven in vreemde talen in het fonds van De Erven F. Bohn is tijdens de gehele onderzochte periode uiterst gering. Terreinverlies van het Duits op wetenschappelijk gebied vanaf 1930 – door Jan Rupp onder meer ook geconstateerd aan de

³² Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', p. 51.

³³ Keijsper, 'Het fonds van De Erven F. Bohn', p. 59.

hand van een analyse van de gebruikte studieboeken aan Nederlandse universiteiten en hogescholen – doet dit aandeel bovendien nog afnemen.³⁴ De dominantie van het Engels na de Tweede Wereldoorlog kondigt zich al discreet aan.

Er kan geen misverstand over bestaan: na hun afscheid van de literatuur, Nederlandstalig zowel als vertaald, nemen de broers vrijwel uitsluitend oorspronkelijke werken van Nederlandse (academische) auteurs op in hun fonds. Vanwaar deze inperking? Ten eerste blijven ze daarmee trouw aan de erfenis van hun vader die, na de terugtrekking van de laatste Bohn uit de leiding van de uitgeverij, 'de belangrijke serie geneeskundige en rechtsgeleerde uitgaven' tot stand bracht.³⁵ Volgens Dirk Smit verwezenlijkte Jelte Karel Tadema zijn denkbeeld 'dat men geen buitenlandsche vakboeken behoefde te gebruiken, waar ons land daartoe bekwame mannen genoeg aanwees'.³⁶ Het pionierswerk van vader Tadema resulteerde in een stevig fundament voor de zonen om op verder te bouwen. Daarnaast evolueert de afzetmarkt voor wetenschappelijke, Nederlandstalige werken in voor hen gunstige zin. Met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 begon immers de expansie van het hoger onderwijs.³⁷ Eerst steeg het aantal hoogleraren – de heren die de werken kunnen aanleveren – later volgde de groei van het aantal studenten – de heren en dames die de werken tijdens en na hun studie moeten lezen.³⁸ Het aantal studenten medicijnen bereikt in Nederland al in

³⁴ J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs, 1945-1995*. Den Haag 1997. (NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT; MONOGRAFIEËN EN STUDIES, 8), p. 31-34.

³⁵ D. Smit, 'De voornaamste uitgevers der negentiende eeuw. Lezing', in: *Kerst-uitgaaf der Amsterdamsche Grafische School*. Amsterdam 1925, p. 1-42. Citaat op p. 25.

³⁶ Smit, 'De voornaamste uitgevers der negentiende eeuw', p. 25. In 1927 memoreert Groesbeek terloops op welke wijze J.K. Tadema het medisch fondssegment leven inblies: 'Nu kwam dit boek [= B.J. Stokvis, *Voordrachten over geneesmiddelleer*, 1892-1902] bij de firma Bohn uit, omdat de oude heer Tadema, die voor zijn plan tot het uitgeven van een Medische Bibliotheek geleidelijk de medische wereld bezocht, het eerst bij Prof. Stokvis gekomen was en dien bereid gevonden had dit plan te helpen bevorderen.' ([M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij xiv', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 84 (1927) 18 (woensdag 19 januari, avondblad), C1.)

³⁷ G. Jensma & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*. Hilversum 1997.

³⁸ '[D]e expansie van de studentenaantallen in absolute zin [ving aan] rond 1890, een proces dat zich – tenminste wat de universiteiten betrof – doorzette tot circa 1917. Toen lijkt een volgende fase van veel sterkere expansie te zijn begonnen.' Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 17-18.

1895 een hoogte van zo'n 1.500, in 1920 zijn het er 2.000 en in de jaren dertig meer dan 3.500. De rechtenstudenten zijn rond 1900 met 500, rond 1920 met 1.000 en in de jaren dertig met meer dan 1.700.³⁹ Uit onderzoek van Rupp naar de sterk aanbevolen of verplichte studieliteratuur aan de Amsterdamse en de Leidse universiteit blijkt bovendien dat in Amsterdam het aandeel Nederlandstalige studieboeken gedurende de jaren twintig en dertig een kwart tot een derde van het totaal bedraagt. In Leiden geldt voor de jaren dertig ongeveer hetzelfde. Studieboeken van rechtenstudenten zijn in die jaren voor 50 % (Amsterdam) tot 80 % (Leiden) Nederlandstalig.⁴⁰ De overige verplichte lectuur, in aflopende volgorde, is in het Duits, het Engels of het Frans.

Redenen hebben de Tadema's dus niet om hun vaders pad te verlaten, integendeel. Er zijn meer en meer potentiële academische auteurs en ook het potentiële kooppubliek stijgt jaar na jaar. Daarnaast zijn deze hoogopgeleide lezers vertrouwd met de belangrijkste wetenschapstalen van het moment, waardoor de vraag naar vertalingen ongesteld blijft. Beperking tot Nederlandstalige publicaties van de hand van Nederlandse specialisten is wat betreft het medisch en juridisch segment bijgevolg niet verrassend en ligt zeker voor de rechtswetenschap, die zich voor een niet onbelangrijk deel bezighoudt met Nederlands recht, voor de hand.

CONTINUÏTEIT

Een tussentijdse toetsing van de resultaten van de fondsanalyse tot nu toe aan de bestaande bevindingen over het functioneren van een uitgeverij (zie Inleiding) verschaft ons al enkele interessante inzichten.

Dat een fondssegment niet kan overleven als het niet regelmatig aangevuld wordt met nieuwe titels, ligt voor de hand en vindt in het fondsbeleid van de Tadema's een duidelijke bevestiging. Zowel de literaire uitgaven als de schoolboeken verdwijnen op deze manier uit hun fondslijst. Beide segmenten krijgen niet langer vers bloed en sterven. Maar hun sterfproces kent een verschillend verloop. Het schoolboekensegment houdt, met de hulp van een aantal nieuwe werken van de hand van J.M. Acket, nog

³⁹ Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 233-234.

⁴⁰ Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*, p. 33-34.

enkele decennia stand. De literatuur verdwijnt vrijwel meteen van het toneel, met uitzondering dan van Hildebrands *Camera obscura*, een van de kurken waarop het bedrijf drijft. Daarmee kunnen we al een eerste verschil aanstippen tussen het uitgeven van literatuur en het uitgeven van bijvoorbeeld schoolboeken. Geregelde verwerving van nieuwe titels (en auteurs) is voor een literair fonds blijkbaar van veel grotere waarde dan voor een schoolboekenfonds. Een schoolboekenfonds bevat vaker goedlopende en dus geregeld herdrukte werken. Als het geen (zeldzame) *steady sellers* bevat, is het voortbestaan van een duurzaam literair fonds(segment) daarentegen sterk afhankelijk van continue vernieuwing en verjonging. De vraag die zich vervolgens aandient, is of dit verschijnsel zich ook voordoet in andere segmenten. De evolutie van De Erven F. Bohn tot een hoofdzakelijk wetenschappelijke uitgeverij biedt in ieder geval de mogelijkheid na te gaan of het zich manifesteert in een wetenschappelijk fonds.

De evolutie van de uitgeverij van een behoorlijk breed georiënteerd fonds naar een fonds dat voor meer dan tachtig procent bestaat uit medische, juridische en economische uitgaven van de hand van Nederlandse auteurs, druist in tegen de gedachte dat mixstrategieën onontbeerlijk zijn. Van risicobeperking door een mengeling van Nederlandse en vertaalde boeken blijkt geen sprake. Van risicospreiding door het naast elkaar uitgegeven van uiteenlopende uitgaftypen slechts in beperkte mate. In die jaren zijn deze mixstrategieën om de continuïteit van een fonds te waarborgen belangrijk voor een uitgeverij die (ook) literaire of culturele uitgaven aan de man probeert te brengen, maar veel minder voor een uitgeverij die zich specialiseert in uitgaven op één of meer wetenschappelijk(e) terrein(en). De mix van diverse uitgaftypen of segmenten als verzekering tegen de vele onzekerheden waarmee een uitgever geconfronteerd kan worden, is met andere woorden geen noodzaak. Integendeel, een tegenovergestelde strategie, waarbij het beleid juist gericht is op vernauwing van het fonds tot een handvol segmenten, behoort eveneens tot de mogelijkheden. In de inleiding bracht ik al de grote uitgevers in herinnering die tijdens het interbellum nog

een stap verder gaan dan De Erven F. Bohn en zich beperken tot één gebied, zoals de juridische uitgeverij van S. Gouda Quint of de kinderboekenuitgeverij Kluitman. Die strategie creëert een glashelder fondsprofiel en dat werkt de herkenbaarheid en de duurzame continuïteit van een uitgeverij in de hand. Toch roept ze ook vragen op, vooral met betrekking tot de gehanteerde strategieën om op een beperkt gebied toch het voortbestaan van de uitgeverij niet in gevaar te brengen. Hierboven zagen we al dat het uitgeven van series en tijdschriften tot het instrumentarium van de gespecialiseerde wetenschappelijke uitgeverij behoort. Welke strategieën nog meer?

Fonds auteurs en fondstitels

Het aantrekken en vasthouden van auteurs met een groot en goed verkopend oeuvre, komt uit het onderzoek van De Glas (zie Inleiding) naar voren als wellicht de strategie bij uitstek om een literaire uitgeverij draaiende te houden. Fonds auteurs met een groot oeuvre fungeren als de ruggengraat van een fonds. In Figuur 10 zijn de eerste drukken van alle Bohn-oeuvres bestaande uit vijf of meer titels tijdens de eerste veertig jaar van de vorige eeuw opgenomen en we moeten concluderen dat ze op één hand te tellen zijn. In die jaren bevinden zich in het Bohn-fonds nauwelijks productieve *fonds auteurs*. Bovendien zijn de vier schrijvers in kwestie afkomstig uit fondssegmenten die naar het einde van de onderzochte periode (bijna) geen gewicht meer hebben in het totale fonds. Elfrink en Acket leveren schoolboekjes, Chantepie de la Saussaye stichtelijke en theologische werken en Israël Querido romans en

	P.D. Ch.. d. I. Saussaye	W.F. Elfrink	Is. Querido	J.M. Acket
'00		1		
		1		
		1	1	
1			2	
'05		2		
			2	
	1	1		
	1			
	1			
'10	1			
'15				1
				1
				1
'20				1
				1
				1
'25				1
				1
'30				
'35				
'40				

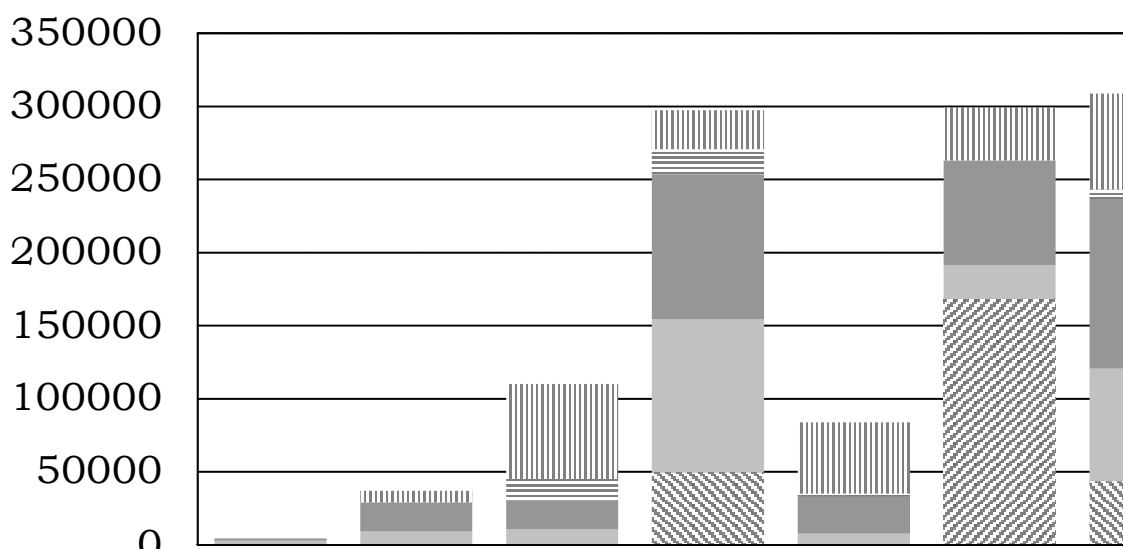
Figuur 10. Grote auteurs-oeuvres in het fonds van De Erven F. Bohn, 1900-1940

beschouwingen over literatuur. De medische, juridische en economische kernsegmenten worden met andere woorden niet gedragen door de veelschrijvers, maar door een grote groep Nederlandse wetenschappers. Het merendeel draagt één of hooguit twee titels bij aan het fonds.

Een andere belangrijke strategie om de continuïteit van een fonds te garanderen, is het financieren van minder goed- of slechtlopende uitgaven met de winst van de goedlopende uitgaven. In een interview maakt Jan Tadema expliciet melding van deze praktijk: 'Nee, van de tien boeken – als er daar één goed van gaat, een tweede zoowat, een derde om-kiet, en met de rest gaat 't mis.... Dan vinden wij, uitgevers, dat immers niet abnormaal. En natuurlijk moet je aan sommige boeken véél verdienen, om met de rest zeilende te blijven.'⁴¹ Dit fenomeen wordt ook *interne subsidiëring* of *interne financiering* genoemd. Uit de gegevens in Figuur 11 blijkt dat deze strategie waarschijnlijk van groot belang is voor De Erven F. Bohn tijdens de onderzochte periode. De figuur visualiseert weliswaar oplagecijfers en geen verkoopcijfers, maar we mogen met redelijke zekerheid aannemen dat juist de titels die geregeld worden herdrukt ook de uitverkochte titels zijn. (Bijlage 5 bewijst in ieder geval dat de meest herdrukte titels veel kunnen opbrengen.) En hoewel niet alle drukoplagen terug te vinden zijn in de boekhouding, viel toch van circa. 90 % van de werken die niet deel uitmaken van een reeks het oplagecijfer te achterhalen.⁴²

⁴¹ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij III', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 83 (1926) 333 (woensdag 1 december, avondblad), D1.

⁴² Over de gebruikte terminologie met betrekking tot de oplage: zie Bijlage [3], 'Drukken, herdrukken & oplagen'.

Figuur 11. Totale titeloplage in de onderzochte periode, indien achterhaald, van drukken ((hoofd)publicaties), behalve de V.U.B.-deeltjes niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1900-1940

In de figuur zijn een aantal groepen uit het fonds onderscheiden: ten eerste de totale som van de titeloplagen in de onderzochte periode van de twaalf titels, niet behorende tot een reeks, waarvan in die vier decennia meer dan 12.000 exemplaren zijn geproduceerd. De belangrijkste van die twaalf, de *Camera obscura*, is bovendien apart aangegeven (als literaire uitgave én als schoolboek). Ten tweede de totale titeloplage in de onderzochte periode van alle overige titels (719.841 exemplaren), opgesplitst in eerste drukken (397.336) en herdrukken (322.505). En ten slotte, op dezelfde wijze gesplitst, de oplagecijfers van de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (250.525 eerste drukken en 40.687 herdrukken). De V.U.B. neemt als apart segment een niet-onbelangrijke positie in binnen het fonds in de jaren twintig en dertig en is in totaal goed voor een winst van f 165.051,93. (Zie Hoofdstuk IV en Bijlage 12.)

Een snelle analyse van de 1.480.220 exemplaren opgenomen in de figuur bevestigt zonder meer het belang van interne financiering in het Bohn-fonds. Eén titel, de *Camera*, levert circa 15 % van alle exemplaren, twaalf werken (waaronder de *Camera*) leveren meer dan 30 %. De ranglijst van deze best- en longsellers ziet er als volgt uit:

1.	Hildebrand, <i>Camera obscura</i> (1900-1940, 22 drukken, bibl. cat. 1.5.5.0 en 1.8.5.0)	220.447 ex. (= 168.447 ex. + 52.000 ex.)
2.	T.G.G. Valette, <i>Schoonschrift voor het Duitsch. No 1</i> (1901-1926, 14 drukken, bibl. cat. 1.8.0.4)	44.000 ex.
3.	J.M. Acket, <i>Stijlstudie en stijloefening</i> (1918-1933, 7 drukken, bibl. cat. 1.8.5.0)	32.500 ex.
4.	J.E. Stumpff, <i>Voorlezingen over ziekenverpleging</i> (1906-1939, 13 drukken, bibl. cat. 1.6.5.0)	30.720 ex.
5.	T.G.G. Valette, <i>Schoonschrift voor het Duitsch. No 2</i> (1900-1922, 10 drukken, bibl. cat. 1.8.0.4)	30.000 ex.
6.	T.M.C. Asser, <i>Schets van het Nederlandsche handelsrecht</i> (1901-1917, 5 drukken, bibl. cat. 1.3.1.0)	20.000 ex.
7.	W.L.P.A. Molengraaff, <i>Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht</i> (1922-1940, 5 drukken en 1 druk ⁴³ , bibl. cat. 1.3.1.0)	17.350 ex.
8.	M. van den Ende, <i>Vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen</i> (1902-1925, 6 drukken en 1 druk ⁴⁴ , bibl. cat. 1.8.6.0)	16.850 ex.
9.	J.M. Acket, <i>Ouwe getrouwen</i> (1916-1925, 5 drukken, bibl. cat. 1.8.5.0)	16.500 ex.
10.	P.M. Heringa, <i>Verzameling van vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde</i> (1904-1925, 5 drukken en 2 drukken ⁴⁵ , bibl. cat. 1.8.6.0)	15.500 ex.
11.	P.H. van Eden, <i>Verbandleer</i> (1907-1936, 9 drukken, bibl. cat. 1.6.5.0)	13.000 ex.
12.	N.J. Polak, <i>Eenige grondslagen voor de financiering der onderneming</i> (1923-1940, 6 drukken, bibl. cat. 1.3.3.0)	12.300 ex.
		469.167 ex.

Deze Top Twaalf en Figuur 11 bevestigen bovendien de fondsanalyse tot nu toe. Vier hoofdcategorieën tellen weliswaar elk circa 20 % van de Bohn-titels, maar categorie 1.5 (voornamelijk literatuur) bestaat voor meer dan de helft uit exemplaren van Hildebrands klassieker en het schoolboekensegment (1.8)

⁴³ W.L.P.A. Molengraaff, *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht. Supplement*. (2e bijgew. dr.) 1926.

⁴⁴ M. van den Ende, *Antwoorden op de vraagstukken ter oefening in de grondbeginselen der werktuigkunde ten dienste der Hoogere Burgerscholen*. 1904.

⁴⁵ P.M. Heringa, *Antwoorden op de vraagstukken ten gebruike bij het onderwijs in de natuurkunde*. 1905 en (2^e dr.) 1917.

wordt grotendeels gedragen door herdrukken van bestaande titels. De medische, de juridische en de economische segmenten herbergen niet de allergrootste *long sellers* (hoewel Stumpffs verpleegstersbijbel zich kranig weert), maar toch zijn de leerboeken van Asser, Van Eden, Molengraaff, Polak en Stumpff samen met de herdrukken van andere werken uit deze segmenten goed voor circa. 20 % van de totale Bohn-productie.⁴⁶ In totaal is deze Top Twaalf goed voor een winst voor de uitgeverij van f 590.027,44. (Zie Bijlage 5.) De *Camera* alleen levert in 40 jaar tijd f 247.507,76 op voor de uitgeverij.

Laten we alle reeksen, dus ook de V.U.B., buiten beschouwing, dan tellen we – nogmaals: voor zover achterhaald – in de periode 1900-1940 1.189.008 exemplaren van de titels in het fonds. Daarvan zijn er 412.486 (34,5 %) een eerste druk en 776.522 (65,5 %) een herdruk. Deze cijfers kunnen we vervolgens afzetten tegen de aantallen (hoofd)publicaties, verzameld in de figuren 2 en 4. Van de getelde 598 drukken leveren de eerste drukken (337 (hoofd)publicaties, of 56,5 % van het totale aantal drukken) slechts een derde van het aantal exemplaren. De herdrukken (261, of 43,5 % van het totale aantal drukken) geven tweederde van de exemplaren. Als we aannemen dat herdrukken over het algemeen beter lopen dan eerste drukken en de voorraad bijgevolg vaker uitgeput raakt, dan kunnen we er veilig van uitgaan dat minimaal tweederde van alle verkochte Bohn-boeken tijdens de onderzochte periode herdrukken zijn.

	1 herdr.		2 (her)dr.		3-4 (her)dr.		5-9 (her)dr.		≥ 10 (her)dr.				1 dr.	totaal	
		B.		B.		B.		B.		B.		B.			
1.0	1		1								2		2	3	5
1.1	1		2		2	1					5	1	6	12	18
1.2			6		1						7		7	14	21
1.3	2		5	2	3	3	3	2			13	7	20	73	93
1.4			2	1	1						3	1	4	25	29
1.5	3		3		2				1		9		9	53	62
1.6	2	1	12	1	5	1	1	4	1		21	7	28	81	109
1.7			1		1						2		2	5	7
1.8	5	2	5	2	3	3	4	2	1		18	9	27	13	40

⁴⁶ Over Stumpffs *Voorlezingen over ziekenverpleging*, zie: S. Claeysens, 'De Erven F. Bohn: het fonds', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 177-197, met name p. 189-190.

1.9	1									1		1		1
	15	3	37	6	18	8	8	8	3		81	24		
	18		43		26		16		3		106		279	385

*Tabel 2. Aantal drukken van de 385 titels, niet behorende tot een reeks
uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940⁴⁷
(‘B.’ = bewerkt of herzien door nieuwe auteur)*

Vergelijken we deze gegevens met de cijfers uit Tabel 1 dan leren we dat 106 titels verantwoordelijk zijn voor alle 261 herdrukken. Dat is nauwelijks meer dan een kwart (27,5 %) van het totale aantal titels (385). Meer dan tweederde van het aantal gedrukte exemplaren is dus afkomstig van een vierde van de titels. Geregelde herdrukken van de *Camera obscura* en zo’n 75 schoolboeken en wetenschappelijke boeken, vooral handboeken voor het hoger onderwijs, waarborgen met andere woorden de continuïteit van de uitgeverij. Dit impliceert dat niet het handvol fondsauteurs de hoekstenen van het fonds vormen, maar wel de langlopende titels.

Schoolboeken en wetenschappelijke handboeken hebben enkele opvallende overeenkomsten, waarmee ze zich vanuit het oogpunt van fondsvorming onderscheiden van literaire werken. Zo is het niet ongebruikelijk dat meerdere auteurs meewerken aan één titel. Zeker bij wetenschappelijke handboeken is het bovendien van groot belang dat voor elke nieuwe druk een grondige bewerking plaatsvindt om up-to-date te blijven. Bijna alle titels in het fonds van De Erven F. Bohn die één of meer herdrukken beleven, worden dan ook telkenmale herzien en aangevuld door de auteur. Als deze niet meer in leven is zoeken de uitgevers een ter zake deskundige vakgenoot. Tabel 2 toont onder andere voor welke herdrukken ze een nieuwe bewerker aantrekken. Deze strategie onderstreept hoe belangrijk het is om bepaalde titels langer voor het fonds te behouden. Een derde van de titels die tijdens de onderzochte periode drie of vier maal op de persen is

⁴⁷ Tabel 1 telt van elke titel, waarvan minimaal één (her)druk werd uitgegeven in de onderzochte periode, het aantal drukken dat in die periode het licht zag. Omdat van sommige titels al één of meer drukken verscheen in de negentiende eeuw is een onderscheid gemaakt tussen titels die één herdruk kenden in de jaren 1901-1940 (kolom 1) en titels waarvan slechts één druk verscheen, die tevens de eerste druk was (voorlaatste kolom).

gelegd, werd herzien door een nieuwe auteur. Dit aandeel stijgt tot 50 % bij de titels die vijf tot negen keer zijn gedrukt.⁴⁸

Exemplarisch is de publicatiegeschiedenis van het *Leerboek der verloskunde*. Oorspronkelijk geschreven door de Amsterdamse hoogleraar G.H. van der Mey (1851-1895), ziet de eerste druk pas het licht na diens overlijden. Het werk verschijnt in twee delen (1898 en 1900) onder Van der Mey's naam, maar is 'bijgewerkt en voltooid' door zijn opvolger als hoogleraar, Hector Treub (1856-1920). Treub bewerkt ook de volgende drukken, maar vanaf de derde druk (1905) verschijnt het *Leerboek* niet langer onder de naam van de oorspronkelijke auteur, maar onder de naam van de bewerker. Wanneer Treub in 1920 sterft, geeft men de fakkel door aan de volgende bekleder van de Amsterdamse leerstoel. A.H.M.J. van Rooy (1880-1937) herzielt de zevende tot en met de negende druk (1925, 1929 en 1937), Treub behoudt zijn status als auteur van het werk. Dat ook voor schoolboeken op gezette tijden een nieuwe bewerker onvermijdelijk is, kan geïllustreerd worden met een opmerking van Kees Tadema over L. Obermüllers *Leitfaden beim Unterricht in der Deutschen Literatur-Geschichte, zugleich Repetitionsbuch*: 'Obermüller gaat den weg van alle oude schoolboeken op; het moet nu eens door een bekwaam leeraar worden herzien en bijgewerkt, dan kan het wel weer opleven.'⁴⁹ De eerste druk van het boekje dateert al uit 1868. Het leeft in het begin van de twintigste eeuw 'umgearbeitet von Karl Credner' inderdaad weer op en kent nog drie nieuwe drukken (6e, 7e en 8e druk in 1904, 1909 en 1913).

Deze voor de continuïteit van het Bohn-fonds uitermate belangrijke strategie bestaat uit het verwerven en actueel houden van *fondstitels*: langlopende titels die niet noodzakelijk gebonden zijn aan één auteur, maar

⁴⁸ *Schoonschrift voor het Duitsch. No 1* van Valette en *Voorlezingen over ziekenverpleging* van Stumpff, twee van de drie titels die meer dan negen keer zijn gedrukt, kunnen uitzonderingen noemen aangezien ze nooit door een nieuwe auteur zijn bewerkt. De derde titel, de *Camera obscura*, blijft uiteraard in de eerste plaats een literair werk. Toch valt te betogen dat ook dit werk een nieuwe bewerker krijgt in de vorm van J.M. Acket die voor de zogenoemde 'schooluitgaaf' het boek voorziet van verklarende noten. Om die reden is het werk tweemaal opgenomen in Tabel 2, één keer als schoolboek (1.8) bewerkt door een nieuwe auteur in de categorie '3-4 (her)drukken' en één keer als roman (1.5) in de categorie '≥ 10 (her)drukken'.

⁴⁹ AB, C 47, fol. 165-166, brief van J.C. Tadema aan F. Bohn, 18 september 1903.

wel vast verbonden zijn aan de uitgeverij.⁵⁰ De uitgevers bewaken druk na druk de kwaliteit en actualiseren de inhoud door de bewerking in handen te geven van een deskundige op het betreffende vakgebied. Dat hoeft niet noodzakelijk de oorspronkelijke auteur te zijn. Een wetenschappelijk handboek geschreven door een eminent maar intussen gestorven geleerde kan bijvoorbeeld onder handen genomen door diens opvolger alvorens het opnieuw te drukken.

Een nieuw geschrift presenteren als de opvolger van een vroeger standaardwerk vormt een variant op deze strategie. De Tadema's hanteren ook die methode een aantal keer. Zo stellen ze de eerste druk van de *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* (1922) van W.L.P.A. Molengraaff expliciet voor als de vervanging van T.M.C. Assers *Schets van het Nederlandsche handelsrecht*. En in 1940 vervangen ze de sterk verouderde *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (V.U.B., nr. 1) van J.C. van Eerde uit 1920 door een volledig nieuw werk van de hand van H. Th. Fischer onder dezelfde titel (V.U.B., nr. 73).⁵¹

Een formule die we eveneens tot deze strategie kunnen rekenen, is de publicatie van aparte supplementen op wetenschappelijke handboeken en naslagwerken. Ze voegen voor een kleine prijs actuele informatie toe en voorkomen zo dat de bezitter van het hoofdwerk een beter bijgewerkt, concurrerend werk aanschaft. De uitgever intussen hoeft niet meteen een nieuwe druk uit te geven, blijft dus niet zitten met het restant van een verouderde druk, maar geeft toch het signaal dat hij alles in het werk stelt om de titel *up-to-date* te houden. Het Bohn-fonds telt in de onderzochte periode een twintigtal supplementen. Op het 661 bladzijden dikke *Vertalend en verklarend woordenboek van uitheemsche geneeskundige termen* (1923) van H.

⁵⁰ Paradoxaal genoeg, staan juist dergelijke goedlopende *fondstitels* door metonymie vaak bekend onder de naam van 'de' auteur, veelal de eerste auteur. Vandaag zijn de Bosatlas en de Van Dale daarvan bekende voorbeelden.

⁵¹ Molengraaff opent de 'Voorrede' op zijn *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* met de volgende woorden: 'In de Voorrede tot den dertienden druk van T.M.C. Asser's *Schets van het Nederlandsche Handelsrecht* wees ik er op, dat herziening van eens anders werk groote moeilijkheden oplevert. Nu wederom een nieuwe druk nodig is geworden, hebben die moeilijkheden mij, in overleg met den uitgever, doen besluiten mij niet meer te bepalen tot een herziening van Asser's werk, maar deze *Inleiding tot het Nederlandsche Handelsrecht* te schrijven, waarin ik de stof geheel naar eigen inzichten heb behandeld.'

Pinkhof bijvoorbeeld, volgt in 1930 een 24 bladzijden tellend supplement.⁵² En de tweede, bijgewerkte druk van Molengraafts *Inleiding tot het Nederlandsche handelsrecht* (1925) krijgt in 1926 naar aanleiding van de invoering van een nieuw zeerecht een supplement gepagineerd overeenkomstig de vervangingen in het hoofdwerk.⁵³ Koploper in aantal gepubliceerde supplementen is overigens een werk waarin twee fondssegmenten samenkomen, het *Nieuw geneeskundig wetboek. Overzicht en aanwijzing van wetten, besluiten, reglementen enz., die van belang zijn voor geneeskundigen, apothekers enz.* (1898) van G.W. Bruinsma: acht gedurende zeven jaar (1900-1906).

		1.0	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7	1.8	1.9		
≤ 500	1 ^e dr.		4	8	31	10	16	25	2			96	33 %
	herdr.		2		3	1	1					7	3 %
	totaal		6	8	34	11	17	25	2			103	19 %
501-1000	1 ^e dr.		9	7	29	9	26	40	3	2		125	43 %
	herdr.	3	7	6	15	1	7	34	1	4		78	30,5 %
	totaal	3	16	13	44	10	33	74	4	6		203	37,5 %
1001-1500	1 ^e dr.	1		3	7	3	5	13	1	7		40	14 %
	herdr.			2	15	2	1	21	1	16		58	23 %
	totaal	1		5	22	5	6	34	2	23		98	18 %
1501-2000	1 ^e dr.		1	1	1	1	1	3		6		14	5 %
	herdr.					1	1	9	1	2		14	5,5 %
	totaal		1	1	1	2	2	12	1	8		28	5 %
2001-3000	1 ^e dr.				1			1	1	1		4	1,5 %
	herdr.				10	1	2	4		34	1	52	20,5 %
	totaal				11	1	2	5	1	35	1	56	10,5 %
3001-4000	1 ^e dr.						2			6		8	2,5 %
	herdr.				1		2	2		6		11	4,5 %
	totaal				1		4	2		12		19	3,5 %
4001-5000	1 ^e dr.												
	herdr.				2		1			3		6	2,5 %

⁵² Tijdens de onderzochte periode verschijnen slechts twee drukken van 'de Pinkhof', maar hij bestaat vandaag nog steeds. Zie: A. van den Eerenbeemt, 'Een eenvoudige lijst: Pinkhof Geneeskundig woordenboek', in: *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen*, p. 229-243.

⁵³ Het tweede supplement uit 1913 op de eerste druk van *Arts en wet. Handleiding voor praktizeerende artsen en medische studenten* (1910) van H.H. van Eijk bevat zelfs 'een lijst, waarvan men de strookjes kan plakken op de daarbij aangeduide plaatsen.' (Citaat uit 'Voorwoord', p. [v].) In het exemplaar uit het fondsarchief (UB Leiden, signatuur: BOHN 1913:7) is de lijst nog aanwezig.

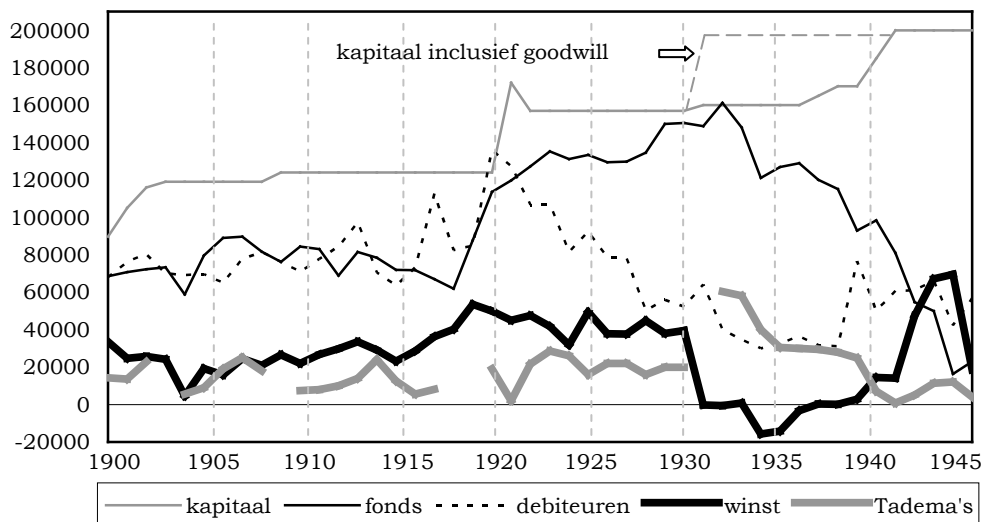
	totaal				2		1			3		6	1 %
5001-6000	1 ^e dr.						1					1	0,5 %
	herdr.				1			2		9		12	4,5 %
	totaal				1		1	2		9		13	2,5 %
> 6000	1 ^e dr.						1					1	0,5 %
	herdr.						12			4		16	6 %
	totaal						13			4		17	3 %
												289	100 %
Tabel 3. Oplagecijfers, indien achterhaald, van drukken (titels), niet behorende tot een reeks, uitgegeven door De Erven F. Bohn in de periode 1901-1940												254	100 %
												543	100 %

Het belang van de strategie om *fondstitels* te verwerven én te behouden door vormen van actualisering lezen we ook indirect af uit Tabel 3. De tabel toont dat van alle drukken waarvan de oplage kon worden achterhaald, slechts 10 % een oplage heeft hoger dan 3.000 exemplaren en maar 3 % een oplage hoger dan 6.000. Op één uitzondering na zijn die laatste bovendien allemaal herdrukken van de *Camera*. Van een eerste druk van een werk bestellen de uitgevers in driekwart van de gevallen hooguit 1.000 exemplaren bij de drukker. Zelfs van de herdrukken haalt minder dan 40 % – waarvan meer dan de helft schoolboeken – een oplage die hoger is dan 2.000 exemplaren en minder dan 20 % een oplage hoger dan 3.000. Kortom, hoewel het fonds van de Tadema's een behoorlijk aantal titels bevat dat meerdere herdrukken kent, maakt de noodzaak schoolboeken en zeker wetenschappelijke handboeken bij de tijd te houden, dat ze maar van weinig werken grote bestellingen plaatsen.

Bedrijfseconomische resultaten

Veel geschiedenissen van uitgeverijen in de eerste helft van de vorige eeuw verhalen over de worsteling om het hoofd financieel boven water te houden. Zeker de huizen die een literaire en culturele naam wensen hoog te houden hebben het lastig.⁵⁴ Is het financiële verhaal van een uitgeverij die haar heil zoekt in een wetenschappelijk fonds even moeizaam, of weten de Tadema's zich met meer gemak staande te houden?

⁵⁴ Bijvoorbeeld: De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 172-176 (Wereldbibliotheek) en p. 263-265 (Arbeiderspers); K. Thomassen, 'Het economisch wel en wee van de uitgeverij', in: Van Faassen, Oldewarris & Thomassen, W.L. & J. Brusse's *Uitgeversmaatschappij*, p. 27-38 en Wilholt, *Voor alles artiste*, p. 35-54.

Figuur 12. Bedrijfseconomische resultaten (in guldens)

De Erven F. Bohn, 1900-1945⁵⁵

Voor een genuanceerd antwoord zouden we de ganse boekhouding moeten doorlichten, maar een globaal antwoord volstaat. Dat kunnen we afleiden uit Figuur 12. Daarin zijn de belangrijkste posten op de jaarlijkse balans opgenomen: het kapitaal van de firma, de taxatie van de fondsvoorraad, het debiteurensaldo en de winst, na aftrekking van de laatste post, de bedragen die de Tadema's bij wijze van salaris onttrokken aan hun bedrijf.

In hoofdlijnen bewijzen de cijfers dat de uitgeverij in de eerste twintig jaren van de eeuw gezond is: het winstcijfer vertoont een stijgende lijn, de directeuren ontvangen bijna jaarlijks enige duizenden guldens, de waarde van de fondsvoorraad blijft stabiel en het debiteurensaldo, een goede graadmeter voor het omzetcijfer, stijgt. (Zie ook illustratie [foto van grafiekje met 'Dagelijksche verzendingen, zonder tijdschriften en verkocht commissiegoed', 1900-1950 (AB, B 536, Aantekenboekje betreffende dagopbrengst, 1946-1953)] Tijdens de jaren twintig daalt weliswaar het debiteurensaldo en groeit de fondsvoorraad, maar er is nog geen reden tot paniek: de winst en de post uitkeringen aan de directeuren blijven aanzienlijk. Tijdens de crisisjaren echter krijgt De Erven F. Bohn het lastig, zoals zovelen.

⁵⁵ AB, B 3-5, Inventaris- en balansboeken over de jaren 1900-1957.

Het debiteurensaldo blijft slinken, de zolders beginnen te kraken onder de groeiende voorraad en al in 1931, het jaar waarin de firma een N.V. wordt, noteert de balans voor het eerst een negatief saldo (f 196,99).⁵⁶ Het dieptepunt wordt bereikt in 1934, wanneer de balans sluit met meer dan f 15.000 verlies. Daarbij dienen we wel te bedenken dat juist tijdens deze jaren de Tadema's ongekend hoge bedragen aan hun bedrijf onttrekken. In 1933 meer dan f 58.000, in 1934 meer dan f 40.000 en in de volgende 4 jaren telkens circa f 30.000. Zonder deze aderlatingen was hun bedrijf de jaren dertig doorgekomen zonder een negatief saldo op de balans.

CONCLUSIES

In diverse opzichten is de evolutie die De Erven F. Bohn doormaakt tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw, karakteristiek te noemen voor de bovenlaag van het Nederlandse uitgeefbedrijf in die periode. Rond de eeuwwisseling komt een oude familiezaak in handen van een nieuwe generatie uitgeverszonen, geboren in de jaren 1870 en opgeleid in het buitenland. (Neerlandicus Kees Tadema vormt hierop weliswaar een uitzondering.) Ze beperken hun activiteiten tot het pure uitgeven en varen steeds nadrukkelijker een gespecialiseerde koers. De markt voor wetenschappelijke publicaties groeit en de Tadema's opteren voor een fonds van medische, juridische en economische uitgaven. Ze bouwen daarbij voort op de fundamenten gelegd door hun vader en laten zich mogelijk ook geïnspireerd door het voorbeeld van Jans leermeester, Gustav Fischer.⁵⁷

⁵⁶ Met ingang van 1931 wordt de uitgeverij omgevormd tot een naamloze vennootschap genaamd 'De Erven F. Bohn N.V.', met het doel 'het uitoefenen van het bedrijf van uitgever, met al wat daartoe geacht kan worden te behoren in den ruimsten zin van het woord.' Het maatschappelijk kapitaal wordt bepaald op f 400.000,- verdeeld in 400 aandelen, waarvan de helft wordt volgestort door twee aandeelhouders, J.C. en J.L. Tadema. Ze doen dat door het inbrengen van alle activa en passiva van de firma, waaronder twee panden (Frankestraat 40 en 42), 'de goodwill dier firma en alle boeken en bescheiden en het geheele archief der vennootschap'. (AB, A 2, Vennootschapsakte, 31 december 1931.)

⁵⁷ Expliciete aanwijzingen zijn niet gevonden, toch is het aannemelijk dat de leertijd van Jan Tadema van invloed was op de richting die De Erven F. Bohn in de twintigste eeuw inslaat, in het bijzonder de tijd bij Gustav Fischer. Fischer was immers gespecialiseerd in natuurwetenschappelijke en medische uitgaven. Is het toeval dat vader Jelte Karel kiest voor een volontairschap van zijn zoon bij juist deze Duitse collega in de tijd dat hij een medisch fondssegment probeert op te bouwen? (Breyer, *100 Jahre wissenschaftliche Verlagsarbeit in Jena* en Schulz, *Hundert Jahre Gustav Fischer Verlag*.)

Andere fondssegmenten raken geleidelijk op de achtergrond (schoolboeken) of worden vrij rigoureus afgestoten (literatuur).

De wijze waarop en vooral de verschillende snelheden waarmee de twee genoemde voorbeelden uit de fondscatalogus verdwijnen, onderstrepen de noodzaak van differentiatie bij het spreken over strategieën van fondsopbouw. Het literaire segment smelt zienderogen zonder nieuw bloed in de vorm van nieuwe auteurs of titels; het schoolboekenfonds houdt nog jarenlang stand, grotendeels door de heruitgave van (bewerkingen van) oude titels. Daarnaast toont deze evolutie dat naast de mixstrategie ook de tegenovergestelde strategie een vruchtbaar alternatief kan vormen. Zonder een mix van vertaalde werken en oorspronkelijk Nederlandstalige werken, met een erg beperkte mix van fondssegmenten en zonder noemenswaardige fondsauteurs slaagt de uitgeverij erin de continuïteit te verzekeren en, meer zelfs, winst te maken.

Wat zijn de belangrijkste strategieën van fondsopbouw voor een wetenschappelijke uitgeverij als De Erven F. Bohn in de eerst helft van de twintigste eeuw? Allereerst een oude bekende: de serie of reeks, aangevuld met periodiek verschijnende bladen. Daarnaast blijken niet zozeer fondsauteurs, als wel fondstitels de grootste waarborg voor de bestendigheid van het fonds te vormen. Fondstitels zijn in het beste geval standaardwerken. Het zijn *steady sellers*, die met enige regelmaat herdrukt worden. Fondstitels met een wetenschappelijke signatuur moeten wel bij de tijd gehouden worden en dus op gezette tijden bewerkt worden door een vakspecialist, niet noodzakelijk de oorspronkelijke auteur. Afgeleiden zijn het uitgeven van supplementen en het presenteren van een nieuw werk als opvolger van een oud standaardwerk.

De verschillen tussen een fondssegment dat voor zijn duurzame continuïteit afhankelijk is van (fonds)auteurs (oeuvres) en een segment dat afhankelijk is van (fonds)titels, zijn frappant. Literatuur, het prototype van een segment dat om succesvol te zijn vraagt om fondsauteurs, maakt in de jaren 1900-1940 deel uit van een complex en instabiel uitgeefveld. (Zie ook Hoofdstuk III.) Daarmee vergeleken zijn de juridische en medische uitgeefvelden veel voorspelbaarder, onder meer door een stabiele, groeiende afzetmarkt van studenten, en gevestigde juristen en medici. Ook het schoolboekenveld is veel minder wispelturig: leraren bepalen welke boeken in de klas worden gebruikt en houden vaak jarenlang vast aan hun keuze.

Aan de aanbodkant geldt iets vergelijkbaars. Een succesvolle fondstitel kan in theorie door diverse auteurs steeds weer nieuw leven ingeblazen worden, maar een oeuvre sterft op een handvol uitzonderingen na veelal samen met de auteur. Het maakt dat voor een literair fondssegment, zowel binnen het segment als binnen het fonds, de mixstrategie als stabiliserende factor van groot belang is. Omgekeerd is binnen een relatief stabiel uitgeefveld waar titels belangrijker zijn dan auteurs, een strategie van vernauwing of specialisering, zeker op fondsniveau, een voor de hand liggende risicobeperkende tactiek.

Het fonds van De Erven F. Bohn telt in de onderzochte periode een honderdtal titels die minstens één keer herdrukt worden. Samen zijn ze goed voor driekwart miljoen exemplaren in veertig jaar tijd (circa tweederde van het totale aantal exemplaren). Het zijn deze titels die de uitgeverij bloeiende houden en, door interne financiering, de rest van het fonds in leven houden. *Primus inter pares* is – de paradox in het verhaal – een literair werk: Hildebrands *Camera obscura*. In 1900 al meer dan zestig jaar oud en tijdens de onderzochte periode goed voor een zesde van het totale aantal gedrukte Bohn-exemplaren.⁵⁸ De *Camera* wordt op de markt gebracht als ‘volksuitgaaf’ (al of niet ‘in prachtband’), geïllustreerd als ‘prachtuitgaaf’, voorzien van noten door Acket als ‘schooluitgaaf’ en bij het 70- en 100-jarig (1909 en 1939) bestaan als ‘jubileumuitgaaf’. In de negentiende eeuw was Beets een vooraanstaand *fondsauteur* van de uitgeverij, bij zijn dood in 1903 heeft zijn *Camera* zich ontwikkeld tot de droom van elke uitgever: een *fondstitel* die, anders dan de typische fondstitels zoals goedlopende schoolboeken of wetenschappelijke standaardwerken, niet om herziening vraagt, hooguit om herspelling.⁵⁹

⁵⁸ Volgens Kees Tadema gedraagt de *Camera obscura* zich meer als een schoolboek dan als een roman: ‘de Camera dankt haar groote debiet voornamelijk aan het onderwijs d.w.z. ze is op zeer vele scholen ingevoerd.’ (AB, C 50, fol. 73, brief van J.C. Tadema aan C.A.J. van Dishoeck, [4 of 5] oktober 1906.)

⁵⁹ In het fonds van De Erven F. Bohn leent zich – in de ogen van de uitgevers – slechts één titel tot stereotypie: de *Camera obscura*. Toch duurt het nog tot 1903 (22e druk) alvorens de eerste druk verschijnt waarbij deze techniek wordt toegepast. Na enig overleg tussen Kees Tadema en François Bohn wordt besloten de zogenoemde ‘volksuitgaaf’ te stereotyperen. Doorslaggevende argumenten zijn, behalve de kostenbesparing, het voortdurend stijgen van de zetlonen en het feit ‘dat in de galvano’s kan gecorrigeerd worden’. (Zie: AB, C 46, fol. 394-